

დალი ჩიტუნაშვილი
Dali Chitunashvili

მიქაელ საბანშიდელის უცნობი საგალობლები
Unknown Hymns of Michael of Mar Saba

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
სსიპ ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი
Tbilisi State University
National Centre of Manuscripts

საკვანძო სიტყვები: მიქაელი, საბაწმიდა, საგალობელი, ხელნაწეხი, თვენი
Key words: Michael, Mar Saba, Chant, Manuscript, Menaion

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის სომხურ ხელნაწერთა ფონდში 299-ე ნომრად აღრიცხულია XIV ს-ის კრებული, რომლის ერთი ნაწილი შეიცავს X საუკუნის ცნობილი სომეხი ავტორის გრიგოლ ნარეკაციის „სოლომონის „ქებათა ქების“ თარგმანებას“ (Գրիգոր Նարեկացի, 1789) და XIII საუკუნის სომეხი ავტორის მხითარ სკევრაციის თხზულებას „მოციქულთათვის“ (Մխիթար Քահանայ Սկևրացի, 1865). ხელნაწერს ერთვის ქაღალდის ფურცელზე XX საუკუნის შუა წლებში ხელნაწერის ერთ-ერთი აღმწერლის მიერ შესრულებული ჩანაწერი, რომელიც გადმოგვცემს ამ ძეგლის მოგზაურობის საკმაოდ საინტერესო ისტორიას მის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ფონდებში დევანებად. ეს ჩანაწერები გვამცნობს, რომ ხელნაწერი ეროვნული მუზეუმისათვის შეუწირავს დიმიტრი გორდევეს. დიმიტრი გორდევეი კარგად ცნობილი ფიგურაა ქართული კულტურით დაინტერესებულ პირთათვის, ის წლების განმავლობაში იკვლევდა ქართული ეკლესიების კედლის მხატვრობის, მინიატურისა და ჭედური ხელოვნების ისტორიას. ხარკოვის უნივერსიტეტის კურსდამთავრებული დიმიტრი გორდევეი, რომელიც 1934-37 წლებში დაპატიმრებული იყო ანტისაბჭოთა მოძრაობაში მონაწილეობის გამო, 1937 წლიდან ქუთაისში ცხოვრობდა. სიცოცხლის ბოლო წლებამდე დ. გორდევეი სახელმწიფო მუზეუმის თანამშრომელიც ყოფილა (ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, 1978, გვ. 229). როგორც ჩანაწერებიდან ჩანს, დ. გორდევეს ჩვენთვის საინტერესო ხელნაწერი სომეხი დიაკვნის ტერ-ავეტისიანისგან შეუძენია 1922 წელს. თავის მხრივ, სომეხ დიაკვანს ოდესღაც ირანის შაჰის პირად ბიბლიოთეკაში დაცული მანუსკრიპტი ყაჯარი პრინცისაგან გამოუსყიდია.¹

ტვიფრულ, ტყავგადაკრულ ხის ყდაში ჩასმულ ხელნაწერს ყდის საცავ ფურცლებად თავსა და ბოლოში ახლავს ქართული ხელნაწერის ეტრატის ორი ფურცელი. იმის გამო, რომ ფორმატით ქართული ხელნაწერის ფურცელი ორჯერ უფრო დიდი იყო სომხურზე, ამკინძველს ის ორად გაუკეცავს და ამგვარად გაუმაგრებია სომხური ხელნაწერის ყდა.

ქართული ხელნაწერის ფურცლებმა ჩვენი ყურადღება მიიქცია როგორც ვიზუალურად, ისე შინაარსის თვალსაზრისითაც. ნუსხური გრაფიკით შესრულებული ფურცლები საგალობელი კრებულის ფრაგმენტს უნდა წარმოადგენდეს, ის პალეოგრაფიულად X საუკუნით შეიძლება დათარიღდეს. გარდა ამისა, ტექსტი ნევემირებულია წითელი მელნით, რაც მიგვითითებს, რომ საქმე გვაქვს ძველი, იერუსალიმური საღვთისმსახურო პრაქტიკის ამსახველ საგალობელ კრებულთან – იადგართან. ფრაგმენტები 4, 5, 6 და 7 დეკემბრის საგალობელ მასალას შეიცავს. ზემოთ ნახსენები ჩანაწერები გვამცნობს, რომ ამ ფრაგმენტებს კორნელი კეკელიძემაც მიაქცია ყურადღება და განსაზღვრა ის, როგორც მიქაელ მოდრეკილის იადგარის ნაწილი.²

მიქაელ მოდრეკილის იადგარმა ჩვენამდე ნაკლული სახით მოაღწია, აკლია მას ჩვენთვის საინტერესო დღეების საგალობლებიც, ალბათ, ამიტომ მიიჩნია კ. კეკელიძემ ეს საცავი ფურცლები დიდი იადგარის ნაწილად, თუმცა

¹ რომელი პრინცისაგან და სად გამოისყიდა სომეხმა დიაკვანმა ხელნაწერი, უცნობია.

² ხელნაწერში ინახება კ. კეკელიძის ხელით შესრულებული მოკლე ბარათი ხელმოწერითა და თარიღით, როგორც ჩანს, მისთვისვე იყო გამზადებული ხელნაწერის ფონდში აღმოჩენის მოკლე ისტორიაც, თუმცა კ. კეკელიძეს ის არ გამოუქვეყნებია.

სომხურ ხელნაწერში წარმოდგენილი ქართული ხელნაწერის ფურცლები მიქაელ მოდრეკილის იადგარის ნაწილი ვერ იქნება. ამ ორ ხელნაწერს შორის არსებობს როგორც კოდიკოლოგიური, ისე პალეოგრაფიული სხვაობები. ჩვენი აზრით, საცავ ფურცლად გამოყენებული ეტრატის ფრაგმენტი სხვა კრებული ნაწილია.

მიუხედავად იმისა, რომ სომხურ ხელნაწერში დაცული იადგარის ფურცელი ჩამოჭრილია (დღეს ხელნაწერის ზომებია 255x175 მმ, ზედა არშია – 20 მმ, გარე არშია – 40 მმ, ქვედა არშია ჩამოჭრილია), მისი სავარაუდო ზომა 260x190 მმ, ნაწერის ზომა კი 240x150 მმ უნდა ყოფილიყო მაშინ, როდესაც მიქაელ მოდრეკილის იადგარის ზომა 385x307მმ-ია, არ ემთხვევა არც სტრიქონთა რაოდენობა (მოდრეკილი 35 სტრ. / ფრაგმენტი 30), განსხვავებულია პალეოგრაფიაც, მაგალითად: „უ“ გრაფემა მიქაელ მოდრეკილის იადგარში ოთხკბილიანია, ჩვენს იადგარში კი სამკბილიანი, მიქაელ მოდრეკილთან „მან“ გრაფემის ქუდი მიბმულია მუცელზე, ფრაგმენტში მუცელსა და ქუდს შორის გამოკვეთილია ვერტიკალური ყელი და სხვ.) და მთლიანობაში, მიქაელ მოდრეკილის იადგარი კალიგრაფის ხელით არის გადაწერილი, სომხური ხელნაწერის ფორზაცი კი არაფორმალური ხელით არის შესრულებული, ისეთით, როგორიც დამახასიათებელია პალესტინისა და სინას მთის გადამწერებისათვის.

ვფიქრობთ, ამ მოკლე აღწერითაც კარგად ჩანს, რომ სომხურ ხელნაწერში დღესდღეობით უცნობი ქართული იადგარის ფრაგმენტი ინახება. ჩვენ შევეცადეთ, მოგვეძებნა ამ დაკარგული ხელნაწერის სხვა ნაწილებიც და ამავე ხელნაწერის კიდევ ორ ფურცელს მივაკვლიეთ მესროპ მაშტოცის სახელობის ძველ ხელნაწერთა სამეცნიერო-კვლევით ინსტიტუტში, მატენადარანში 1253-ე ნომრად დაცულ სომხურ ხელნაწერში. სომხური ხელნაწერი ჰომილეტიკურ-ეგზეგეტიკური ტექსტების კრებულს წარმოადგენს. სომხური კრებულის ქართული საცავი ფურცელი მატენადარანის აღწერილობაში XII-XIII საუკუნეებით თარიღდება (Ա. Բևიշկյանსა და აյ., 2008, გვ. 445-448), რაც არ შეესაბამება სინამდვილეს. თვალის ერთი გადავლევაც კი კმარა, რომ თბილისისა და ერევნის ფრაგმენტები ერთმანეთს დავუკავშიროთ და ერთი ხელნაწერის ფურცლებად მივიჩნიოთ. იდენტურია ფრაგმენტების პალეოგრაფია, ტექსტის გაფორმება, ნაწერის ზომაც კი.

მატენადარანის ფრაგმენტში ნოემბრის საგალობელი მასალა არის წარმოდგენილი. ამრიგად, ჯამში ორ სომხურ ხელნაწერში ქართული ხელნაწერის 3 ფურცელი ინახება. ორივეს, თბილისისა და მატენადარანის ხელნაწერების შექმნის თანადროული ყდები აქვთ, ანდერძების მიხედვით, ერთი 1379/80 წელს უნდა გადაწერილიყო ყირიმში,¹ მეორე კი 1590/91 წელს გადაწერილია

¹ ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცულ „ქებათა-ქების კომენტარების“ სომხური თარგმანის შემცველ ხელნაწერს ახლავს მომგებლის ანდერძი, რომლის თანახმად, ხელნაწერი გადაწერილია ჰოვსეფ გადამწერს, მისი მომგებელი კი სარგის კერძოდიაკონია. ხელნაწერის ანდერძში გადამწერის კონკრეტული გეოგრაფიული პუნქტი დასახელებული არ არის, მაგრამ მითითებულია, რომ ძველი გადამწერილია წმინდა ანტონ მონაზონის საფარველ ქვეშ, ანუ წმინდა ანტონის სახელობის ტაძარსა თუ მონასტერში: «Փառք ամենասուրբ Երրորդութեան և միածնութեան, հայր և որդի և հոգի և սրբոյ յախտեանս յախտենից ամեն: Գրեցաւ ի թիս պիղ ընդ հովանեաւ սրբոյն Անտոնի ճգնաւորին: Արդ որք աւստիք ի ամեն: Կարդալով կամ

მელიტენეში.¹ შესაბამისად, გამოდის, რომ ორივე ხელნაწერი ოსმალეთის იმპერიის ტერიტორიაზე შეიქმნა ორასწლიანი ინტერვალით, ამდენად, შეუძლებელია იმის გარჩევა, თუ სად ინახებოდა მასალად გამოყენებული ქართული ხელნაწერი.

დავუბრუნდეთ თავად იადგარის ტექსტს. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სომხურ ხელნაწერებში დაცული ფურცლები დეკემბრისა და ნოემბრის მასალას მოიცავს, კერძოდ, თბილისის ფრაგმენტში წარმოდგენილია 4, 5, 6 და 7 დეკემბრის მასალა, მატენადარინის ფრაგმენტში კი – ნომბრის მასალა.

სომხური ხელნაწერების საცავ ფურცლებად გამოყენებული იადგარი გარკვეულ თავისებურებას გვიჩვენებს როგორც წმინდანთა ხსენების კალენდრის, ისე თავად მასალის წარმოდგენაშიც.

7 დეკემბერს ჩვენთვის საინტერესო ფრაგმენტში სინგურით არის მითითებული ხსენება მიქაელ მონამისა, რასაც მოჰყვება მისი საგალობელი. სამწუხაროდ, ტექსტი სრულად არ არის შემონახული, 9 ოდიდან შემორჩენილია მხოლოდ სამი ოდა – „უგალობდითსა“, „განძლიერდესა“ და „უფალო მესმასა“.

ჩვენს იადგარში მოხსენიებული მიქაელ მონამე, საგალობლის ტექსტიდან გამომდინარე, არის მიქაელ საბანშიდელი, რომელიც აბდ ალ-მალიქის დროს (685-705 წწ.) იერუსალიმში აწამეს. წამების ტექსტის მიხედვით, საბანშიდის

აւրիւնասկելով, յիշեսցիք ի Քրիստոս զստացաւդ մատենիս՝ զՍարգիս կոյսակրայն քահանա, հանդերձ ծնողիս և հարազատ ազգայնաբ. նա և գծողի սուր՝ և աստուած յիշողացի և յիշելոցս ողորմեսցի և նմա փառք յաւիտեանսն ամեն:» «დიდება ყოვლადწმიდასა სამებასა და ერთღმრთეებასა, მამასა და ძესა და წმიდასა სულსა, უკუნიით უკუნისამდე. დაიწერა წელსა 828-ს (828+551/552= 1379/80) საფარველსა ქვეშე წმიდისა ანტონი მონაზონისა. და ვინც გამოიყენებთ ამას კითხვით ან გადანერით, მოიხსენიეთ ქრისტეს მიმართ მომგებელი წიგნისა სარგის კერძოდიაკონი მშობლებით და მრავალი ნათესავით, ის და გადამწერი და ღმერთმა მომხსენებლები და მოხსენიებულნი შეიწყალოს და მასაც საუკუნო დიდება, ამენ». XIV-XV საუკუნეებში ანტონ მონაზონის სახელზე აშენებული საფანებდან ყველაზე განთქმული ყირიმში, კავაში (თეოდოსია) არსებული ანტონ მონაზონის მონასტერი იყო, რომელიც ერთ-ერთ გამორჩეულ სამნივნობრო კერას წარმოადგენდა (იხ. Սարգսյան, 2019, გვ. 406-415), ვფიქრობთ, ჩვენთვის საინტერესო ხელნაწერი სწორედ ყირიმშია გადანერილი.

¹ «...Որ արժանաւորեսց գանարժանութիւնս մեր հասանել յաւարտումն աստուածախաւս Մեսնոյթեան սուրբ Մատթեան, ի ջրագայութեան թուականիս Հայ տումարիս ՌԼԹ-ՌԻՄ (1590-1591) ի Մէլտենի գաւառիս, որ կոչի տանիկ բառով Մալաթիայ, ի մենաստանիս, որ կոչի յԱնապատ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորիչին, ընդիտկանսա Սրբոյ Յովանիսի և Սրբոց Անարծաթ թէլսպն Վոգմա-լի և Դամիանոսի և Սրբոյն Ստեփաննոսի Նախապկային, և Սրբոյն Սովիայի, ի յառաջնորդութեան և ի հայրապետութեան Հայոց ազգի տեառն Ագաթիայի Հայոց կաթողիկոսի՝ Կարապետ և Կարապետ Սրբոյ Աթոռոյ Էքմիածնի: Եւ ի սպասարկութեան և ի վերակացութեան սուրբ ուխտիս մեղաւոր Մարտիրոս Նախկոյիս, որ ոչ եմ արժան կոչի ի կարգ առաջնորդութեան:» «რომელიც ღირს ვიცავდეს უღირსებითა ჩვენითა მიმედნია ამ ღმრთისმეტყველი წიგნის, მათეს სახარების თარგმანების გასრულებისათვის, სომხური წელთაღრიცხვის 1590/91 წწ. მელიტენეს გავარში, რომელსაც ტაჭიკთა ენაზე მალათიას ეძახიან, მონასტერში, რომელსაც გრიგოლ განმანათლებლის უდაბნოს უწოდებენ, საფარველსა ქვეშე წმიდისა იოვანესი და წმიდათა უფერცლობათა მკურნალთა კოზმასი და დამიანესი და წმიდისა სტეფანე პირველმონამისა და წმიდისა სოფიასი, წინამძღოლობისას და მამათმთავრობისას სომეხთა ერისა უფლისა აზარიასი, სომეხთა კათალიკოსისა, ტახტისმკურებელისა და პატრიარქისა საყდრის წმიდისა ექმიადინისა და ზედამხედველობისას წმიდისა სამოსი ცოდვილი მარტიროს ეპისკოპოსისა, რომელიც არ ვარ ღირსი წინამძღოლად წოდებისა.»

მონასტრის ახალგაზრდა ბერი, რომლის მოვალეობაც კალათების წვნა იყო, ხელსაქმის გასაყიდად ჩადის იერუსალიმში, სადაც მას ხალიფას მეუღლის საჭურისი ნახავს. საჭურისი ბერს მოტყუებით ხალიფას მეუღლე, სეიდასთან მიიყვანს, ეს უკანასკნელი ვნებით აღიძვრება მშვენიერი ჭაბუკის მიმართ და რადგან სანადელს ვერ მიაღწევს, ხალიფასთან ცილს დასწამებს და მის დასჯას მოითხოვს. ამას მოჰყვება ხალიფას კარზე მიქაელის კამათი განსწავლულ ებრაელთან ქრისტიანობის, იუდაიზმისა და ისლამის შესახებ, რომელიც ებრაელის მარცხით სრულდება. მიქაელს კი განრისხებული ხალიფა სიკვდილით სჯის, მისი სხეული გადააქვთ საბანშიდის ლავრში და იქ კრძალავენ.

მიქაელ საბანშიდელის წამება კარგად არის ცნობილი სამეცნიერო საზოგადოებისათვის, წამების ტექსტი ქართულ ენაზე ორი რედაქციით არის შემონახული. სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებული აზრით, პირველი და ძველი რედაქციის დედანი არაბულ ენაზე უნდა შეექმნა ვინმე ბასილ მონაზონს (IX ს. ათიანი წლები), შემდეგ კი არაბულიდან ითარგმნა ქართულად.¹ ტექსტი დაცულია სამ ხელნაწერში – X საუკუნის ტაო-კლარჯული წარმოშობის კრებულში, რომელიც დღეს ათონის მთაზე ინახება (Ivir.geo-8, 223rb-231rb); ბოდლის ბიბლიოთეკაში დაცულ პროზორე ქართველის მიერ იერუსალიმში გადანერილ ჰაგიოგრაფიულ კრებულში (XI ს. 65r-72v) და XIX საუკუნეში გადანერილი ხელნაწერში ხეც Q-843 (27v-32v).

ცნობილია, რომ მიქაელის წამება, მისი ძველი რედაქცია, ქართულიდან ბერძნულად უთარგმნია ექვთიმე მთაწმიდელს. ეს თარგმანი „აბუკურას“ სახელით არის ცნობილი (კეკელიძე, 1980, გვ. 190).

„მიქაელის წამების“ მეორე რედაქცია შემონახულია „თეოდორე ედესელის“ ცხოვრებაში, რომლის ქართული თარგმანიც მხოლოდ ერთი ხელნაწერით არის წარმოდგენილი (ხეც A-682).²

თეოდორე ედესელის ცხოვრება IX საუკუნის მეორე ნახევარში შექმნილად ითვლება, ამ ტექსტის მიხედვით, მოქმედება VII საუკუნიდან IX საუკუნეშია გადმოტანილი – თეოდორე არის ბიძა და მოძღვარი მიქაელისა, ამიტომაც არის მის „ცხოვრებაში“ შეტანილი მიქაელის წამების ვერსია. ქართულის გარდა, თეოდორეს „ცხოვრება“ შემონახულია ბერძნულ და არაბულ ენებზე.³

მიქაელის წამების ქართული ტექსტის გამოქვეყნებიდან დღემდე დაგროვდა დიდძალი სამეცნიერო ლიტერატურა როგორც მიქაელ საბანშიდელის, ისე თეოდორე ედესელის ცხოვრების შემცველი ტექსტებისა და მათი ურთიერთმიმართების შესახებ: მეცნიერთა ერთ ნაწილს მიქაელ საბანშიდელი შეთხზულ ფიგურად მიაჩნია, მისი ცხოვრება კი ბიბლიური ისტორიის ალუზიად (მღებრიშვილი, 2021), მეორე ნაწილს კი მიქაელ საბანშიდელის არსებობაში ეჭვი არ ეპარება. არაერთგვაროვანია დამოკიდებულება

¹ ტექსტი გამოსცა კ. კეკელიძემ, იხ. კეკელიძე, 1918, გვ. 165-173; ტექსტის ლათინური თარგმანისა და გამოკვლევისათვის იხ. Peeters, 1930, გვ. 65-98; კეკელიძე, 1960, გვ. 18-40; Blanchard, 1994, გვ. 149-163.

² თეოდორე ედესელის ცხოვრების ქართული ვერსიისათვის იხ. კეკელიძე, 1960; დათიაშვილი, 1973.

³ ბერძნული ტექსტისათვის იხ. Vasiliev, 1942-1943, გვ. 165-225. Griffith, 2001, გვ. 147-170; Sahnner, 2018, გვ. 127, სქ. 39.

თეოდორე საბანმიდელის მიმართაც, ზოგი მას თეოდორე აბუჟურას ალტერ-ეგოდ მიიჩნევს (მღებრიშვილი, 2021). გადაწყვეტილი არც ის საკითხია, რომელ ტექსტს უნდა მიენიჭოს უპირატესობა მიქაელ საბანმიდელის ისტორიის შესწავლისას (Sahner, 2018, გვ. 127-128).

ჩვენთვის საინტერესო საგალობელი ნამდვილად მიქაელ საბანმიდელი-სადმი რომ არის მიძღვნილი, ამას ადასტურებს საგალობლის შემორჩენილი ტექსტი, რომელშიც ნახსენებია „ნამების“ თითქმის ყველა ძირითადი მონა-წილე. გარდა ამისა, ტექსტი ეყრდნობა სწორედ „მიქაელის ნამების“ პირველ რედაქციას და არა თეოდორე ედესელის ცხოვრებაში დაცულ ვერსიას, რად-გან საგალობლის ტექსტის მიხედვით, მიქაელის მოძღვარი „ნამების“ ძველი რედაქციის მსგავსად მოსეა და არა თეოდორე, როგორც ეს თეოდორე ედე-სელის ცხოვრებაში გვხვდება.

ქართულ ჰაგიოგრაფიულ ტრადიციაში მიქაელ საბანმიდელის ხსენება დადებულია 20 მარტსა და 17 აპრილს. ივირონისა და გვიანდელ Q-843 ხელ-ნაწერში მიქაელ საბანმიდელის ხსენების დღედ განსაზღვრულია 20 მარტი – „თუესა მარტსა კ, ნამებაჲ წმიდისა მიქაელისი, რომელი იყო ლავრასა დიდ-სა წმიდისა მამისა ჩუენისა საბაჲსსა“, ოქსფორდის ბოძლეს ხელნაწერში კი ხსენების დღედ დასახელებულია 17 აპრილი – „აპრილსა იზ, ნამებაჲ წმიდისა მიქაელისი, რომელი იყო ლავრასა დიდსა წმიდისა მამისა ჩუენისა საბაჲსსა“. თეოდორე ედესელის ცხოვრების ტექსტში თეოდორესა და მიქაელის ხსენება ერთად 9 და 19 ივლისს არის დადებული (Vasiliev, 1942-1943, გვ. 189). 19 ივლისს არის თეოდორესა და მიქაელის ხსენების დღე სინას მთაზე დაცულ XII-XIII საუკუნეების საბანმიდური რედაქციის ბერძნულ სვინაქსარსა (Sin. gr.1096) და ამავე მონასტერში დაცულ არაბულ მელქიტურ სვინაქსარებშიც (Sauget, 1969, გვ. 411).

7 დეკემბერი, რომელსაც მიქაელის ხსენების დღედ ჩვენი იადგარი მიუ-თითებს, არ დასტურდება არცერთ სხვა, ჩვენთვის ცნობილ წყაროში. არ გვხვდება მისი ხსენება იოანე ზოსიმეს კალენდარში (Garitte, 1958, გვ. 340), რომელშიც მხოლოდ ერთი მონამე მიქაელია – ხსენების დღე 26 სექტემბერი, და ეს არის არაბების მიერ მოკლული მიქაელი (780-797 წწ.) (Garitte, 1958, გვ. 180). მიქაელ საბანმიდელის ხსენება არ გვხვდება იერუსალიმურ ლექციო-ნარში და ადრეული ოთხთავებისათვის დართულ ლექციონარისეულ საძიებ-ლებში (Garitte, 1972, გვ. 337-390), მიქაელის ნამებას არც კონსტანტინოპო-ლური დიდი ეკლესიის სვინაქსარი იცნობს.

როგორ შეიძლება ავხსნათ ხსენების დღეთა ასეთი მრავალფეროვნება ქართულ სინამდვილეში? ჩამოთვლილ ხსენებათაგან ადვილი ასახსნელია 19 ივლისი, რადგან თეოდორე ედესელის ცხოვრებაში თეოდორეს დაკრძალვის დღედ სწორედ 19 ივლისია მითითებული (გარდაცვალების დღედ 9 ივლისი უნდა ვივარაუდოთ, რომელიც აღნიშნულია კიდევაც კალენდრებში) (Архи-мандрит Сергий, 1874, გვ.154),¹ ტრადიცია კი გვეუბნება, რომ თეოდორესა და მიქაელის ხსენებას ერთად აღნიშნავდნენ.

¹ „Св. муч. Михаила черноризца в 9 веке, ученика и сродника св. Феодора едесского. (9 июля). Сани-тересო, რომ გვიანდელ სლავურ ტრადიციაში მიქაელ საბანმიდელი 23 მაისს იხსენიება, არქიმანდრიტ სერგის მიერ გამოქვეყნებულ გაერთიანებულ კალენდარში ამ ხსენების გვერ-

ათონურ კრებულში მიქაელის ხსენების დღედ 20 მარტის აღნიშვნასაც ადვილად მოეძებნება გასაღები: იერუსალიმური ტრადიცია 19 მარტს იხსენიებდა „წმიდათა მამათა დამწუართა საბანმიდელთა“, ვფიქრობთ, მიქაელის ამ დღეს ხსენება საბანმიდელთა ხსენების გამოძახილი უნდა იყოს, მით უმეტეს, თუ გავიხსენებთ, რომ „წამების ტექსტის მიხედვით, მიქაელი დაკრძალეს საბანმიდელ მარტიელთა სამარხში – „სამარხოსა მარტულთასა მამათა და მოწამეთა დამწუართასა“ (კეკელიძე, 1918, გვ. 172).

უფრო რთულია იმის გაგება, როგორ აღმოჩნდა იერუსალიმში, პროხორე ქართველის მიერ გადანერილ ხელნაწერში მიქაელის ხსენების დღედ 17 აპრილი, რადგან არანაირი ობიექტური მიზეზი ამ დღეს მისი ხსენებისა არ ჩანს.

მიქაელ საბანმიდელის ხსენება და მისივე საგალობელი შემორჩენილია თვენის პირველი რედაქციის მიჩნეულ Jer.geo 42 ხელნაწერში. ამ ხელნაწერში 17 აპრილს აღნიშნულია „აპრილსა იზ წმიდისა მიქაელ მონაზონისა და მონამისა საბანმიდელისა“ (Jer.geo. 42, 91r-93v). საგალობელი, რომელიც თვენის პირველ რედაქციაშია დაცული, სრულიად განსხვავდება ჩვენს იადგარში დაცული საგლობლისაგან, არ ემთხვევა არცერთი შემორჩენილი ტროპარი, მაგალითისათვის:

Arm 299	Jer.geo.42
განძლიერდასა. არაჲ სიბრძ. {...} ერთარსებისა მონებაჲ აღიარე, მონამეო, და გულითა წმიდითა მარადის {...}დე, რამეთუ არაჲ ვინა ლოცვითა გცვიდა, ნეტარო, ყოველთაგან სავენებელთა {...} მოსე ნეტარი, ხოლო შენ ღმრთისა მიმართ ჰღალადებდი, რამეთუ არაჲ ვინ {...} მორჩილ იყავ შენ სწავლასა მოძღურისა თვისსაჲსა, ამისთჳს ჳღირს იქმენ გვრგვნსა წამებისასა და ჳმა-ჰყავ, რამეთუ არ. უსძლო.	განძლიერდასა. უფალო მაცხოვარო ჩუენო. მხეცი იგი კაცის მკლველი შევიდა გულსა მას სეიდაისსა, რაჟამს იხილა მან კრავი იგი ღმრთისაჲ უმანკოჲ და ენება განბძარვად. ხოლო ვერ შემძლებელ იქმნა შეწევნითა ქრისტესითა აღსრულებად ენბასა მისსა ბოროტსა. იხილა რა მან ტარიგი ღმრთისაჲ აღიდრა გულისთქუმითა, ჰგონებდა ლიქნით ცთუნებასა მისსა, არამედ ამოო იქმნა და იძლია ძალი მისი ძალითა ცხოველისა ჯუარისაჲთა.

თვენის პირველი რედაქციის ტექსტი წარმოდგენილია ოთხ ხელნაწერში: Jer.geo. 42, რომელიც თებრვალი-ავგისტოს საგალობლებს შეიცავს (XI ს.), Jer.geo. 71 (სექტემბერი-მარტი, XI-XII სს), ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული H-2337 კრებული (ივლისი, ავგისტო, XI სს) და დუმბარტონ რაქსის საცავში დაცული ხელნაწერი DO (XI ს). ცნობილია, რომ გიორგი მთაწმი-

დით გვხვდება მითითება, რომ მიქაელის უხრწნელი სხეულის ხილვა ჯერ კიდევ შესაძლებელი იყო XII საუკუნეში: „Муч. Михаил черноризец. Мощи сего святого в теле аки живого видел игумен Даниил в начале XII. в. в лавре Св. Саввы.“ Архимандрит Сергий, 1874, გვ. 145.

დელმა თვენის მისეული რედაქციის შექმნისას ისარგებლა როგორც იადგარების, ისე თვენის პირველი რედაქციის მასალითაც, თუმცა მის თვენში მიქაელ საბანმიდელის საგალობლები და ხსენება არ გვხვდება. ვფიქრობთ, პროზორე ქართველის კრებულში მიქაელ საბანმიდელის ხსენების დღის დამთხვევა თვენის პირველი რედაქციის მონაცემთან იერუსალიმური ტრადიციის მაჩვენებელი უნდა იყოს.

ასევე ადგილობრივ, ოლონდ უკვე საბანმიდურ ტრადიციას უნდა უკავშირდებოდეს ჩვენს იადგარში შემორჩენილი მიქაელის მოხსენიების დღე 7 დეკემბერი. ამის ახსნა სულაც აღარ არის რთული. როგორც ვიცით, 5 დეკემბერს იერუსალიმური ტრადიცია საბა განწმედელს, საბანმიდის ლავრის დამაარსებელსა და ერთ-ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან წმინდანს იხსენიებს. სინურ ახალ იადგარში საბას შემდეგ იხსენიება ნიკოლოზ მირონლუკიელი, 7 დეკემბერს კი – საბა და ნიკოლოზი ერთად. ჩვენს ფრაგმენტში დაცული საგალობელი კი საბასა და მიქაელის ერთად მოხსენიებაზე მიუთითებს: „შევამოკბედეთ, მორწმუნენო, მოძღურისა საბაჲს თანა დღეს შესხმითა სულ {ისაფთა}.....მს{ქ}ეს უდაბნოჲსა ვარსკვლავსა, ღირსნო, და ნერგსა შუენიერსა...“

ამ ხსენებით დეკემბრის დასაწყისი თითქმის მთლიანად ეძღვნება საბანმიდელებს, 4 დეკემბერს იოანე დამასკელის ხსენებაა, რომელმაც, ტრადიციის თანახმად, ცხოვრების ბოლო პერიოდი საბანმიდაზე გაატარა, 5 დეკემბერს მონასტრის დამაარსებლის საბა განწმედელისა და ბოლოს, 7 დეკემბერს ხსენება მიქაელ საბანმიდელისა.

იადგარის უცნობ ხელნაწერსა და თვენის რედაქციაში დაცული საგალობლები შინაარსობრივად მიქაელ საბანმიდელის ცხოვრებაზე დგას, ორივეში ასახულია წამების ძირითადი მომენტები, სეიდას ცთუნება, სიტყვის გება და წამება.

მიქაელ საბანმიდელის ცხოვრების ორი განსხვავებული რედაქციისა და ორი განსხვავებული საგალობლის არსებობა ამ წმინდანის ქართულ ქრისტიანულ სინამდვილეში არსებობის მყარი არგუმენტია და საბანმიდური ტრადიციის ასახვას წარმოადგენს.

Arm 299

დეკენბერსა ზ მიქაელ მონამისაჲ. დასდებელნი.

უფალო დადადყავსა. ჴმაჲ დ {გუერდი}

ღმრთისა მადლითა აღზრდილი, შემკული სათნოებითა, მონამე ქრისტჳსი, სანატრელი {მიქაელ}

სავსე სარწმუნოებითა, უდაბნოჲსა მოყუარჴ, რომელმან აღასრულნა

მცნებანი იგი {მარ}ხვით და ლოცვით და შრომით გულსმოდგინედ,

ამისთჳსა წამებისა გ {ჴრგვნიტა შჳ}იმკო იგი მაცხოვრისაგან.

ბოროტმან მან საჭურისმან მონამან სიცრუისამან {გჳ}მხილა შენ მონამე ქრისტესი, ვითარცა მჴეცმან მძვნარემან აღგიტაცა შენ {და ნა}რგადგინა შენ წინაშე უღმრთოჲსა დედაკაცისა განძნებულისა მძლავრისა {გან რომელ}საცა ენება შეგინებაჲ შენი, არამედ გფარვიდა სული წმიდაჲ.

შევამკობდეთ მორწმუნენო მოძღურისა საბაჲს თანა დღეს შესხმითა
 სულ {ისაჲთა}
 მს {...} ეს უდაბნოჲსა ვარსკვლავსა, ღირსნო, და ნერგსა შუენიერსა {...}
 {...} ნაშობნი იგი ტკბილი მონამე ქრისტესი მიქაელ {...}
 {...}
 {სი} ხარულით უგალობდეთ. იყავ შენ სიბრძნით შენითგან აღზრდილი {...}
 და მცნებათა ღმრთისათა ხვდოდე სათნოებით და სინმიდით, სანატრელო. {...}
 ქრისტეს მიერ მოგეცა შენ სიბრძნე მიუწოდომელი, მიქაელ მონამეო,
 ამისთჳს {ცა}
 წინაშე მძლავრთა უღმრთოთა უზეშთაჲს.

განძლიერდასა. არაჲ სიბრძნე {...}

{ე} რთარსებისა მონებაჲ აღიარე, მონამეო, და გულითა წმიდითა მარადის
 {...}

დე, რამეთუ არაჲ ვინა {ლ} ოცვითა გცვიდა, ნეტარო, ყოველთაგან
 სავნებელთა {...}

მოსე ნეტარი, ხოლო შენ ღმრთისა მიმართ ჰღალადებდი, რამეთუ არაჲ
 ვინ {...}

{მ} ორჩილ იყავ შენ სწავლასა მოძღურისა თჳსისაჲსა, ამისთჳს {ღირს-იქ}
 მენ გვრგვინა ნამებისასა და ჴმა-ჴყავ, რამეთუ არ. უსძლო.

უფალო მესმასა. {...}

{წ} არგიყვანა შენ ზაკვით მონამან სიცრუისამან, ღირსო და წ {...}
 კრავ წინაშე ღმრთისმოძულისა და სულთა განმხრწნელისა დედუფ {ლისა}
 მრავალთა საშუებელთაჲ წარმართთა აღგითქუმიდა შენ ღირსო {...}
 ნეტარო, ხოლო შენ სარწმუნოებასა ჴმა-ჴყავ [...] {...}

აპრილსა იზ. წმიდისა მიქაელ მონაზონისა და მონამისა საბანმიდელისაჲ უფალო ღალადყავსა, ჴმაჲ გ გუერდი, წიაღნი მამისანი.

მოვედით, ვდღესასწაულობდეთ სამებისა მორწმუნენო, და წმიდათა მო-
 ნამეთა მეცნიერნო, და გალობით ვაქებდეთ დღესასწაულსა ამას მიქაელ მო-
 ნამისასა, სამკაულისა მონაზონთაჲსა. იქმენ სამკვდრად სულისა წმიდისა,
 ღირსო, დედის მუცლითგან, ყოვლად სანატრელო, და დაუბრკოლებელად
 ხუიოდოდე შენ გზათა მათ მოღუანებისათა და მიიწიე სასუფ.

ქუეყანისა შუებანი წარმავალნი მოიძულენ, რამეთუ გასუროდა წარუ-
 ვალთათჳს ნიჰთა საუკუნეთა, მოღუანეო მიქაელ, რომელი-იგი აღუთქუა
 ქრისტემან ღმერთმან წმიდათა თჳსთა.

აღივსე, სანატრელო, სულისა მიერ წმიდისა სიბრძნითა ღმრთსმეცნე-
 რებისაჲთა და მისცენ ჴორცნი შენნი ქრისტესთჳს სატანჯველსა და მოიგე შენ
 მისგან სასუფეველი საუკუნოჲ.

ინოდე შენ, მიქაელ, მონა სარწმუნოებისა და მიიღე ორი გუირგუინი, მწნეო,
 ყოველთა მწსნელისგან მონაზონებისაჲ და მოღუანებისაჲ ღირსად და იხარებ
 ანგელოზთ თანა.

ლხინებაჲ მოემადლა ნათესავსა ადამისსა მოსლვითა მწსნელისაჲთა,
 ხოლო დღეს ჴსენებითა ქრისტეს მონამისაჲთა განბრწყინდა ეკლესიაჲ და
 წმიდა ყო ერი მორწმუნეთაჲ. სიხარულით აქებენ ერნი ანგელოზთანი

ლუანლთა შენთა სიშენესა, მიქაელ, და დღესასწაულობენ მორწმუნენი მოსწრაფედ დღესასწაულსა შენსა.

უგალობდითსა. წამისყოფითა.

მომეც მე სიბრძნე, ქრისტე, აღებასა პირისასა ქებით შესხმად ახოვნად მონამისა შენისა, რაჲთა ღირსად ვმუშაობდე მწენსა მიქაელს მძლესა მტერთა უცხოთესლსა.

ურიცხუნი ლუანლნი თავს ისხენ სიყუარულისათჳს ღმრთისა მოძღურისა თანა კეთილისა უდაბნოს შინა, ღირსო, მოლუანებით შრომითა შენ, მიქაელ, სიქადულო მოლუანეთაო.

წარმავალნი სოფლისა საშუებელნი მოიძულენ და შესწირენ ჳორცნი შენნი მსხუერპლად მაცხოვრისა, ხოლო მოიგენ მისგან ღირსად, მიქაელ, საშუებელნი საუკუნენი.

ალასრულენ მცნებანი ქრისტეს მაცხოვრისანი და შეუდეგ კუალსა ქრისტეს მოციქულთასა, რაჟამს ჰქადაგე შენ იგი ძედ ღმრთისა მხოლოე წინაშე მძლავრთა უშჯულოთა. დაჴსენ და წყე.

განძლიერდასა. ღმერთ, მაცხოარო ჩუენო.

მეცი იგი კაცისმკლველი შევიდა გულსა სეიდაჲსსა, რაჟამს იხილა მან კრავი იგი ღმრთისაჲ უმანკოჲ და ენება განბძარვად. ხოლო ვერშემძლებელ იქმნა შენეენითა ქრისტესითა ნიშსა მის სიბოროტისა.

იხილა რა მზაკვარმან მან ტარიგი ღმრთისაჲ, აღიძრა გულისთქუმით საეშმაკოთა, ჰგონებდა ღიქნით ცთუნებასა მისსა, არამედ ამოი იქმნა და იძლია ძალი მისი, ძალითა ცხოველისა ჯუარისაჲთა.

სანთელი ქალწულებისაჲ, მბრწყინვალე ნათელი სულისაჲ ვერ დაშრიტა ბნელმან ცოდვისამან და განიოტა გესლი შეგინებული გუელისა მის მზაკუვარისაჲ სინმიდემან მიქაელის მბრწყინვალისა მის მნათობისამან.

აღეგზნა გულისწყრომითა შვილი იგი ეშმაკისაჲ, რაჟამს ვერ მიემთხვა ნებასა თჳსსა და უბრძანა შეკრვაჲ უწყალოდ წმიდისა მიქაელ მონაზონისა და იგი სიხარულით ქრისტეს სიხარულისათჳს მოითმენდა. მჴსნელო ჩუენო.

მესმასა. ქრისტე ღმერთო, რომელმან არაჲ.

ველმინიფისა წინაშე წარსდეგ მსგავსად მჴსნელისა, ყოვლადქებულ მიქაელ, და უშიშად ამხილებდი ცნობასა მათსა სიბრძნით და ჰქადაგებდი ღმერთსა ჳორცთშესხმულსა.

სიტყუაჲ ღმრთისაჲ სწორი ბუნებით შობილი ქალწულისაგან ჰქადაგე წინაშე მძლავრთა უღმრთოთა, ახოვანო მიქაელ, და მისთჳს მოიკალ მათ მიერ.

ელიასებრ ეგზებოდე შენ შურითა საღმრთოთა და ამხილე სეიდას მსგავსად იეზაბელისა და მის მიერ უმშჯავროდ მიეცი გუემად, მონამეო.

ნებსით თჳსით მიეცი ტანჯვად მსგავსად მჴსნელისა, მიქაელ, და მოიძულენ შუებანი სოფლისა ამის წარმავალისანი და მოიგე ქრისტესგან წარუვალნი, ჭეშმარიტო ქრისტეს.

ღამითგანსა. ღამე ბნელი ურწ.

ენაჲ შენი კადნიერებით მეტყუელი, მწნეო მიქაელ, ამხილებდა უშიშად უშჯულოთა მათ მძლავრთა სიცბილსა და ახარებდა მორწმუნეთა ერსა.

ბელიარის ძალი სიმწნით დასთრგუნე, მონამეო, და მძლე ექმენ წინააღმდეგომთა და დასხენ იგინი აღუდგომელად ძალითა ცხოველისა ჯუარისაჲთა.

ამხილებნ უშჯულოთა მათ ისმაიტელთა და დაუყვენ მგმობარნი პირნი მათნი ქრისტეს ძალითა უძლეველითა, ახოვანო მონამეო მიქაელ. ჰშევ დედაო.

სძლიე, მონამეო მიქაელ, ძალსა მტერისასა და განაქიქე საღმრთოთა ძალითა და კადინერად აღიარებდი ძესა ღმრთისასა მძლავრთა წინაშე.

ღალატყავსა. ღალადე ჭირსა ჩემსა.

ალთქუმისაებრ მცსნელისა მისცემდა უცხოებით სიბრძნესა სული წმიდა მონამესა წინაშე მძლავრთა სიტყუისგებასა მის უკეთურისა და დასცა სიმჴნით წინააღმდეგომი.

ერთობით მოუძღურდა სიჴნეთა შენთაგან განწყობილი იგი ბილნთა ეშმაკთა და დაეცა ძლიერება.

ვითარცა სახიერმან მონამან ილუანე უფლისა შენისა სიყუარულისათჳს და მისთჳს დასთხიენ სისხლნი შენნი.

დედოფალსა წმიდასა.

კურთხეულარსა. ყრმათა ბაბილონს სყ.

ალთქუმულნი იგი საუკუნენი საყოფელნი მოიგენ ქრისტესგან, რამეთუ მისთჳს დასთხიენ სისხლნი შენნი და ჴორცინი მოაკუდინენ და ან იხარებ დიდებასა უცვალებელსა.

საღმრთო შეწევნა მოვიდა შენდა და განგაძლიერა მოთმინებად სატან-ჯველთა და მოთმენად ღუანლთა და მოგცემდა უხუებით სიბრძნისა სიტყუათა, სანატრელო მიქაელ.

მონაზონებისა, მიქალ, ხჴ შეუნიერი აღმოსცენდი ადგილთა მათ უდაბნოხსათა, ღირსო, და მოირწყე სისხლთა შენთა ნაკადულითა. და ნაყოფი მოილე სრული სათნოება.

მჴდომთა ეშმაკთა სიმრავლენი ქრისტეს შეწვნითა განიოტენი და ღმრთისმეცნიერებისა ნათელი გულთა ჩუენთა დაჴნერგე და ან ზეცას წინაშე სამებისა მეოხ-გუეყავ.

გიხაროდენ შენ ასულო.

აკურთხევსა. რომელი მხოლო არს მეუფჴ.

იძლინეს შენ მიერ სამებისა ძალითა სამნი მჴდომნი ჭეშმარიტებისანი და დაეცნეს მახვლითა სიტყუათა მათ შენთაჲთა, ღირსო, და მეუფემან შენმან გკრგვოსან-გყო, მიქაელ.

დაუთმე, ნეტარო, სიმძაფრესა ცეცხლისა სასოებითა ცხორებისა საუკუნოხსათა და ჰბრწყინევდი შენ ბრწყინვალეობითა საღმრთოხსა ნათლისაჲთა, მიქაელ მონამეო, და აკურთხევდი ღმერთსა უკუნისამდე.

ეგზებოდე შურითა საღმრთოთა, სანატრელო, ვითარცა ცეცხლითა, მამაო, და ილუანე ორკერძოვე, მიქაელ სანატრელო. მონაზონებითა და მონამებითა და აკურთხევდი ღმერთსა უკუნისამდე.

თავი თჳსი მიეც ნებსით ვნებად ქრისტესთჳს და მსგავსა მისსა შესჴ სასუმელი იგი სასიკუდინე და უვნებელად განერი, რამეთუ სურვიელ იყავ სათნოებითა და მტკიცე ქრისტეს სიყუარულითა.

უქორწინებელსა.

ადიდებდითსა. მტკრთველმან გამოგ.

მოგცა შენ ქრისტემან ძალი წინააღდგომად ბრძოლასა მტერთასა, ახო-
ვანო მოწამეო, და გვრგვინოსან გყო ძლევისა გვრგვინითა და ან კადნიერებით
მდგომარე ხარ მის წინაშე, გვთხოვე ჩვენთვის დიდი წყალობაჲ.

უბრალოჲ ჯელითა და წიდაჲ გულითა ღირსი მიქაელ მსხუერპლად შეი-
წირა ღმრთისა უშჯულოთა ჯელითა და ან ანგელოზთა თანა ზეცას მდგო-
მარე არს და ევედრების ჩუენთვის გარდამოვლინებად უხუად დიდი წყა-
ლობაჲ.

რაჟამს იხილა უშჯულომან მან ბილწმან მსაჯულმან სიმჴნე შენი, ყოვ-
ლად სანატრელო მიქაელ, აღივსო შურითა და ბრძანა მოკლვაჲ შენი უწყა-
ლოდ მახვლითა. ხოლო შენ სიხარულით მიითუალე, აღიდებდი ღმერთსა.
ძუელი შჯული.

წარეკუეთა უბრალოდ წმიდაჲ იგი თავი ქრისტეს მოწამესა მიქაელს
სადაჲს მიერ, ვითარცა ჰეროდიაჲსგან ნათლისმცემელსა, რომელთა მიერ
ბრწყინავს ეკლესიაჲ ქრისტესი და პატივ-სცემს სასწენებელსა მათსა.

აქებდითსა. დღეს აღდგა ქრისტე.

მოიგენ სათნოებანი და მოითმინენ გუემანი, განჴვლენ ღელვანი სანუთ-
როჲსანი და ან იხარებ ზეცისა სასუფეველსა.

ურიცხუნი ღუნოლანი თავს-ისხენ ქრისტეს სიყუარულისათჳს და
დასთხენ სისხლნი შენნი, მიქაელ, და უგულუბელს-ჴყავ თავი შენი მისთვის.

ნათელი მიუწდომელი იხილვა მოსრული ზეცით გუამსა მას ზედა მო-
წამისასა და განაკვრვნა უშჯულონი მძლავრნი.

ერნი უსხეულოთანი ჴმითა ტკბილითა გალობდეს გუამსა მას ზედა
ქრისტეს მოწამისა და აქებდეს მოწამეთა მისთა.

ნაცვალად შრომათა შენთა მოგანიჴა მაცხოვარმან აღთქმული იგი სასუ-
ფეველი, ჩუენთვისცა. მეოხ-გუეყავ, მამაო, შენ გნატრით.

უძღური მრავალჴამსა მადლითა მით შენითა განიკურნა ან ჩუენიცა ვნე-
ბანი სულიერნი. განუტევენ მამაო.

უღირსთა ბაგეთა ჩუენთაგან შეიწირე კნინი გალობაჲ და გვთხოვე შენ-
დობაჲ ცოდვათაჲ ქრისტეს ღმრთისაგან, მიქაელ ღირსო.

გამოყენებული ლიტერატურა

დათიაშვილი, ლ. (1973). „თეოდორე ედესელის ცხოვრება“ და „აბუკურა“. ძველი ქარ-
თული მწერლობისა და რუსთველოლოგიის საკითხები, წიგნი V, თბილისი:
„საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა“.

კეკელიძე, კ. (1918). ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლები, ნაწილი პირველი, კიმენი
ტომი I, იანვრის, თებერვლის, მარტის, აპრილისა და მაისის თვეთა კიმენები,
ტფილისი: „საქართველოს რკინიგზის სამმართველოს ტიპ-ლიტოგრაფია“

კეკელიძე, კ. (1960). რომანი აბუკურა და მისი ორი რედაქცია ძველ ქართულ მწერ-
ლობაში, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, VI, თბილისი:
„საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა“

კეკელიძე, კ. (1980). ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტომი პირველი, თბი-
ლისი: „მეცნიერება“

მღებრიშვილი, ნ. (2021). ძველ ქართულ ნათარგმნ ჰაგიოგრაფიულ ძეგლებში მოხსე-
ნიებული აბუკურასა და თეოდორე ედესელის ურთიერთმიმართების საკით-
ხისათვის, სპეკალი, 15 <https://DOI: 10.55804/jtsu-1987-8583-15-8>

- ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 3, თბილისი, 1978, გვ. 229.
- Blanchard, M. (1994). The Georgian Version of the Martyrdom of Saint Michael, Monk of Mar Sabas Monastery, 6.
- Garitte, G. (1958). Le Calendrier Palestino-Géorgien du Sinaitiques 34, Bruxelles: Societé Des Bollandistes.
- Garitte, G. (1972). Un Index Géorgien des Lectures Évangélique selon L' Ancien de Jérusalem, Le Muséon, Revue d' Études Orientales, LXXXV, 3-4, Louvain.
- Griffith, S.H. (2001). The Life of Theodore of Edessa: History, Hagiography and Religious Apologetics in Mar Saba Monastery in Early Abbasid Times, in: The Sabait Heritage in the Orthodox Church from the Fifth Century to the Present, Leuven: Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies, ISBN:9789042909762
- Griffith, S.H. (1994). Michael, the Martyr and Monk of Mar Sabas Monastery, At the Christian Court of the Caliph ' Abd Al-Malik: Christian Apologetics and Martyrology in the Early Islamic Period, Aram,
- Peeters, P. (1930). La Pasion de S.Michel Le Sabaïte, Analecta Bollandiana, XLVIII, Bruxelles: Societé Des Bollandistes.
- Sauget, J.-M. (1969). Premières recherches sur l'origine et les caractéristiques des Synaxaires melkites (XIe-VIIe s.), *Subsidia hagiographica*, 45, Bruxelles.
- Sahner, Ch. C. (2018). Christian Martyrs under Islam, Religious and Making Muslim World, Princeton university press
- Vasiliev, A. (1942-1943). The Life of St Theodore of Edessa, *Byzantion*, 16. Peeters Publishers.
- Նարեկացի, Գրիգոր (1789). *Մենկնութիւն Երզնգ Երզոյն Սողոմոնի, Վէնէտիկ: Ղազարի անուն Անտոնի Բորտոյի:*
- Սարգսյան, Տ. (2019.) Տայքի և յարակից գաւառների յայտնութիւնը Դրիմում XIV-XV դարերուն, Պատմական Տայք, Պատմություն, Մշակույթ, Դասանք: Երեվան: 2019
- Սկևռացի, Մխիթար Քահանայ (1865). Յաղագս համապատուութեան երկոտասան առարկեղց, յերուսաղէմ:
- Քեօշկերեան, Ա., Սուրիասեան, Կ., Քեօսեան, Յ. (2008). Մայր Յուզակ Հայերեն Զեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի, Հատոր 4, Երեվան: Նայիրի Հրատարակչութիւն.
- Архимандрит Сергий (1874). Полный Месяцеслов Востока, Том II, Москва: Типография современных известий.

At the Armenian Manuscripts Fund of the Georgian National Centre of Manuscripts is stored a 14th-century collection, number 299, in which Grigor Narekatsi's "Commentary on the *Song of Songs*" and Mekhitar Skevratsi's work "For the Apostles" are preserved. As the history of the manuscript tells us D. Gordeev bought the manuscript in 1922 from the Armenian deacon Ter-Avetisyan. In its turn, the Armenian deacon once redeemed the manuscript, kept in the private library of the Shah of Iran, from the Qajar prince.

The manuscript enclosed in a blind-stamped, leather-bound wooden cover is accompanied by two pages of Georgian manuscript parchments as flyleaves at the beginning and end of the cover. Since the format of the Georgian manuscript page was twice as big as the Armenian one, it seems that the binder folded it in two and thus strengthened the cover of the Armenian manuscript. Research has shown that the fragments of the parchment manuscript used as flyleaves must be part of an unknown Georgian Iadgari (Collection of hymns) and contain hymnal material for December 4, 5, 6, and 7, and show a certain peculiarity in the representation of the saints, commemoration calendar and the material itself.

On December 7, a newly discovered fragment of Iadgari mentions the commemoration of Michael the Martyr, followed by his hymn. Unfortunately, the text is not fully preserved, out of 9 odes, only three odes are preserved („უგალობდითსა““Let us sing”, „განძლიერდესა“ (My heart has become strong) და „უფალო მესმასა“ (Lord I have heard).

According to the text of the hymn, Michael the Martyr mentioned in our Iadgari is Michael of Mar Saba, who was martyred in Jerusalem during the reign of Abd al-Malik (685-705 AD). The text of Michael's martyrdom has been preserved in two redactions in Georgian. According to the opinion accepted in the scientific literature, the *Vorlage* of the first and old redaction must have been written in Arabic by a certain Basil monk (9th century), and then it was translated from Arabic into Georgian. From Georgian, the "Martyrdom" was translated into Greek by Eutymius the Athonite, and this translation is known as "Abuqurrah". The second redaction of "Martyrdom of Michael" is preserved in the Vita of "Theodore of Edessa" the Georgian translation of which is presented only in one manuscript (NCM A-682).

The Vita of Theodore of Edessa is considered to have been created in the second half of the 10th century, according to this text, the action is extended from the 7th to the 9th century – Theodore is Michael's uncle and teacher, which is why the version of Michael's torture is included in the Vita. In addition to Georgian, the Vita is preserved in Greek and Arabic.

Since the publication of the Georgian text of the martyrdom of Michael until now, a large amount of scientific literature has been accumulated about the texts containing the vita of Michael of Mar Saba and Theodore of Edessa and their relationships: one part of the scientists consider Michael of Mar Saba to be a fictional figure, and his vita – an allusion to biblical history, while the other part does not doubt the existence of Michael of Mar Saba. The attitude towards Theodore of Mar Saba is also diverse, some consider him the alter-ego of Theodore Abu Qurrah. The question of which text should be given priority in the study of the history of Michael Sabatsmideli is not resolved either.

That the hymn of interest to us is truly dedicated to Michael of Mar Saba, is confirmed by the extant text of the hymn, in which almost all the main participants of the "Martyrdom" are mentioned, in addition, the text is based on the very first redaction of the "Martyrdom of Michael", because according to the text of the hymn, the teacher of Michael, like in the old redaction of the "Martyrdom", is Moses, and not Theodore, as it appears in the Vita of Theodore of Edessa.

In the Georgian hagiographic tradition, Michael of Mar Saba is commemorated on March 20 and April 17. In the Ivron and the later Q 843 manuscript, the day of commemoration of Michael of Mar Saba is defined as March 20 (On March 20, Martyrdom of Saint Michael, who was in Great Laura of Mar Saba), and in the Oxford Bodleian manuscript, the day of commemoration is named April 17 (On April 17, Martyrdom of Saint Michael, who was in Great Laura of Mar Saba). In the text of the Vita of Theodore of Edessa, Theodore and Michael are mentioned together on July 9 and 19. July 19 is the day of the commemoration of Theodore and Michael in the Greek redaction of Mar Sabas' Synaxarion of the 12th-13th centuries (Sin.gr.1096) preserved on Mount Sinai and also in the Arab Melkite Synaxarion preserved in the same monastery.

December 7, which our Iadgari indicates as the day of commemoration of Michael, is not confirmed in any other sources known to us. It is not mentioned even in the early calendar of Ioane Zosime and the Jerusalem lectionary. Synaxarion of the Great Church of Constantinople is also not familiar with Michael's martyrdom.

July 19 is the easiest to explain from the mentioned commemorations because in the Vita of Theodore of Edessa, July 19 is indicated as the day of Theodore's funeral (we must assume July 9 as the day of death, which is also indicated in the calendars), and tradition tells us that the commemoration of Theodore and Michael was celebrated together.

In the Athos collection, it is also easy to find the key to mark March 20 as the day of commemoration of Michael: the Jerusalem tradition commemorated on March 19 Holy Fathers of Mar Saba („წმიდათა მამათა დამწუართა საბანმიდელთა“ – Saint Fathers burned in Mar Saba). In my opinion, the commemoration of Michael on this day should be an echo of the commemoration of the fathers of Sabatsmida, especially if we recall that according to the text of the martyrdom, Michael was buried in the cemetery of the martyrs of Mar Saba („სამარხოზა მარტვლთასა მამათა და მონამეთა დამწუართასა“ – At the grave of the Fathers in Mar Saba).

It is more difficult to understand how April 17 appeared as the day of Michael's commemoration in the manuscript copied by Prokhore Kartveli in Jerusalem because there is no objective reason for commemorating him on this day.

The commemoration of Michael of Mar Saba and his own hymn are preserved in the Jer. geo 42 manuscript, which is considered to be the manuscript of the first redaction of Menaion, in which April 17 is indicated as the day of commemoration, like the Bodleian collection. The text of the hymn preserved in the first redaction of Menaion is completely different from the hymn preserved in the newly discovered Iadgari. I think that the presence of the commemoration and hymn of Michael of Mar Saba in the manuscript of the first redaction of Menaion should be an indicator of the local, Jerusalem tradition. December 7, the day of commemoration of Michael preserved in our Iadgari, should also be connected with the local, but Mar Saba tradition.

With this commemoration, the beginning of December in our Iadgari is almost entirely dedicated to monks of Mar Saba, on December 4 is the commemoration of John of Damascus, who according to tradition spent the last period of his life at Mar Saba, on December 5 is the commemoration of Sabas the Sanctified, the founder of the monastery, and lastly, on December 7 is the commemoration of Michael of Mar Saba.

The hymns preserved in the unknown manuscript of Iadgari and in the redaction of Menaion are based on the early life of Michael of Mar Saba, both of them depict the main moments of torture, Sedia's enticement, dispute, and torture.

The existence of two different redactions of the Vita of Michael Mar Saba and two different hymns is a solid argument for the existence of this saint in the Georgian Christian reality and is a reflection of the liturgical tradition of Mar Saba Monastery.